

Др Никола Грдинић

ПРОГРАМСКИ СТАВОВИ ЗАХАРИЈА ОРФЕЛИНА (I)

У раду се анализирају програмски ставови Захарија Орфелина у циљу сагледавања свих, или готово свих, проблемских питања којима се бавио. То су: моралистичка филозофија; однос према традицији; изграђивања језичке норме и употребе писма; разрада метода енциклопедијског писања; изграђивање националне свести; однос хришћанске традиције и просветитељског рационализма; политичко питање световне управе у националној заједници; статус уметности, посебно књижевности; однос према промени социјалних односа у друштву.

Орфелинов програм оријентисан је на деловање у заједници, решавању проблема садашњости са циљем остваривања промене. Карактерише га прагматизам, ширина и разноврсност питања којима се бавио, индивидуализам у изналажењу решења.

Кључне речи: просветитељство, Захарија Орфелин, програмски ставови.

1. Увод. Интелектуални и друштвени развој заједнице који је претходио појави Захарија Орфелина, и учинио његову појаву могућом, карактерише почетни период развоја просветитељства који је обликовала црквена јерархија прихватањем просветитељских идеја ограниченог спектра: духовни и материјални напредак, исправљање обичаја, образовање за све, рационализација вере („богопросвећеност“), истицање разума више него што је то уобичајено, равноправност полова. Просвећеност се испољила нарочито у пракси оснивањем мреже основних школа, и почецима високог школства оличеног у новосадској (1731) и карловачкој гимназији (1734), социјалној бризи за сиромашне отварањем убожишта, скраћивањем дугих постова. Тако је прву модернизацију српске заједнице у аустријском царству извела институција цркве. Ограничена природом свога бића црква није могла бити носилац секуларизацијских идеја које су стизале из европског контекста, нити идеја о променама у сфери социјалних односа, и учествовати у процесу

изграђивања новог типа колективитета који није имао религијску основу, већ се заснивао на културној унификацији световног типа.

Материјалним развојем заједнице, и променом духовне климе у Царству у деценији пред почетак државних реформи, у српској средини шездесетих година XVIII века, створени су услови у којима су носиоци развоја могли постати секуларни интелектуалци. Грађански сталеж још увек није био у потпуности спреман да финансијски подржи нови тип интелектуалаца који се нису хтели монашити, нити да у потпуности прихвати нове идеје, због чега Орфелин као и Јован Рајић нису били у могућности у потпуности засновати егзистенцију изван црквених институција, али је тада малобројна интелектуална елита на идејном плану започела свој успон.

Време најинтезивнијег деловања Орфелина су преломне шездесете године XVIII века. У том периоду живео је у Венецији и тамо објавио своја главна дела, већину својих песама, Славјано-сербски магазин, Буквар, и написао Историју о славним делима Петра Великог. Водећу улогу на довршавању просветитељског пројекта, његовог увођења у зрелији и потпунији стадијум развоја, имао је Захарија Орфелин у времену пре доношења терезијанско-јозефинистичких реформи. По томе је самоникла појава, настала из органског развоја грађанског слоја заједнице као индивидуална артикулација њеног општег расположења, док су код познијих просветитеља (с разлогом су названи јозефинистима) њихови ставови били део државне реформске политике.

Орфелин у јавни дискурс уводи низ нових појмова, као што су: општа или друштвена корист, човекољубље (филантропија), некористољубље, добротинство за општи интерес, енциклопедијско образовање, добронамерни патриотизам, нови концепт васпитања и учења, изграђивање новог типа човека (истовремено грађанина и хришћанина), увођење новог језика (славеносрпског) и писма (грађанска ћирилица) у функцији културне унификације, изграђивање нове културе грађанског типа, издвајање књижевности у посебну област (*sui generis*), залагање за секуларизацију цркве и световно политичко вођство српског народа у аустријском царству. Важна идеја била је културно уздизање књигом изван образовног система. То је био облик демократизације образовања којим су се требали обухватити нешколовани друштвени слојеви. Историјски гледано Орфелинов допринос развоју уметности једнако је нов као и његово практично деловање на остваривању просветитељских програмских ставова. Створио је оно што је у дотадашњем развоју недостајало. Сматра се најзначајнијим песником XVIII века, мада је песник почетка.

У времену у коме Орфелин делује нема превласти једног спољашњег ауторитета који би легитимисао нова схватања која заступа, као што ни традиција коју настоји превазићи више није у довољној мери неупитна или доминантна. Одсуство чврсте норме у већем степену отвара могућности стваралачког индивидуализма, како на идејном плану, тако и у књижевном уметничком стваралаштву. Могло би се рећи да је у другој половини XVIII

века сваки писац ишао својим путем, односно да индивидуалне реакције превладавају над типским. Орфелинови програмски ставови, с обзиром на њихов идејни садржај и врсту делатне праксе, потпуније се могу сагледати кроз његов индивидуални однос према унутрашњем контексту, пре него одмеравањем према општим поставкама просветитељства и трагањем за потенцијалним узорима.

2. Кључни појмови. У *Предисловију* за *Маџазин* (1768) Орфелин излаже програмске ставове навођењем разлика између нових схватања свога времена и традиције коју оспорава. Низање опозиција је основни композициони поступак његовог излагања који није круто и механички спроведен, нити је какав логички систем, већ начин објашњавања. Отуда је Орфелинове просветитељске ставове могуће приказати табеларно као низ противности:

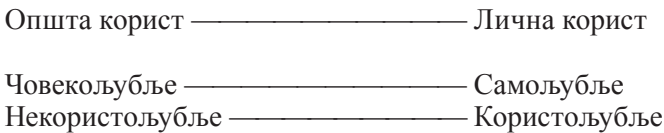
<i>Саг</i>	<i>Некаг</i>
1. Напредак	1. –
2. Општа корист	2. Лична корист
3. Човекољубље	3. Самољубље
4. Патриотизам	4. –
5. Некористољубље	5. Користољубље
6. Опште разумљив језик	6. Латински језик
7. Енциклопедијска образованост	7. Усмереност знања
8. Књиге за школоване и нешколоване	8. Само за школоване
9. Корист друштву уопште, и свакоме посебно	9. Корист друштву уопште

Програм садржан у приказаним појмовима може се сажето изложити, мада начелно и уопштено, у неколико реченица. Хијерархијски посматрано Орфелин на прво место истиче морална својства као главни покретач просвећивања. Инструменти остваривања циља су језик и образовање, а деловање је усмерено ка најширим друштвеним слојевима. Циљ препознатљив у опозитном груписању појмова, јесте смена постојећег вредносног и социјалног система новим. Овако изложен могао би припадати било ком просветитељском писцу. Потребно је објаснити садржај појмова, њихов међуоднос и специфична значења која им је Орфелин давао. Један од могућих путева разумевања различитих програмских концепција српских просветитељских писаца јесте испитивање појмова у којима су изражавали своје ставове.

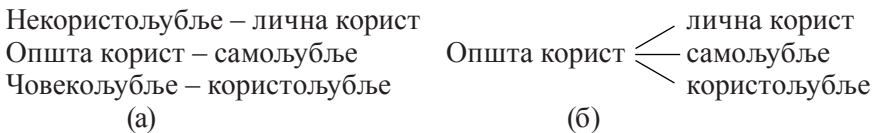
Већина појмова у табели општи су по своме карактеру (1–5). Остали се могу поделити у две групе, на средства остваривања циља (6–7) и на публику (8–9) ка којој је деловање усмерено. У њима је садржана основа Орфелиновог програма.

Заједничка карактеристика прве групе појмова јесте да одређују, или прописују, пожељан начин поступања у друштвеној заједници, без метафизичке позадине или логичке уређености какву би подразумевао дедуктивно изведен систем. То су вредносни појмови помоћу којих се одређује оно што *и треба*, а не чињенички, дескриптивни, којима се објективно описује оно што јесте. Вредносни појмови заснивају се на уверењу, није их могуће доказати аргументима као истините нити оспорити, јер се они не изводе из какве објективне дескрипције, већ се изводе из општег оквира који се у програмским ставовима у мањем степену објашњава. Оно што *и треба* одређено је визијом пожељног развоја, жељама, идеологијом, настојањем успостављања другачијег друштвеног поретка, због остваривања класног интереса, хуманистичких идеала. Дотадашњи систем вредности руши се новом визијом развоја, која се изражава променом значења стрих и увођењем нових појмова.

Појмови напретка и патриотизма стоје самостално за себе изван низа, немају свог опозитног парњака у традицији која се оспорава, док општа корист, човекољубље и некористољубље чине повезани низ противности са појмовима лична корист, самољубље и користољубље.

Појмови на левој и десној страни табеле гледани сами за себе, налазе се у односу еквиваленције, а међусобно у односу противности. Због односа еквиваленције у оба дела табеле појмови се могу пермутирати, а да се противности не изгубе. На пример:

Али не само да се на обе стране могу замењивати места појмовима (а), већ је и сваки од њих појединачно у опозитном односу са свим појмовима са десне стране табеле (б), и обрнуто. То значи да у скупу нема 3 већ 15 противних веза, па се може говорити о вишеструким противностима. Према две наведене особине да се унутар једне колоне могу пермутовати места појмовима а да се не наруше везе противности са појмовима наспрамне колоне и да је сваки од појмова у обе колоне појединачно противан свим појмовима

са наспрамне стране, значи да се појмови могу одређивати на два начина, помоћу негације са једним од противних, и еквивалентним појмовима у вертикалној оси сваке колоне којој припадају. Нпр. човекољубље се одређује као некористољубиви рад за општу корист, а рад за општу корист као акт човекољубља и некористољубља, на други начин противним појмовима уз помоћ негације као несамољубље, некористољубље, без личне користи. Орфелин је у излагању програмских ставова користио обе могућности одређивања појмова, чешће је то чинио противним појмом са негацијом, што има и стилску вредност у изражавању, јер се поступак одређивања предмета особинама које нема употребљава у књижевним уметничким текстовима о чему говори још Аристотел (*Поетики*, XXI, 1457 b1, 30). За илустрацију изнетих тврдњи може послужити следећи одломак:

И ако таква сочињенија (на говорном језику) по бољшој части сојузније собранија *учених људеј* издајут, аднако и другије *некорисџољубивије џаџриџи*, који љубет ближњега како *собсџвенују џолзу*, с великом охотом трудет се једни у сочињенијах, а други у переводах, и тако ве своје труде, безпосредствено отдајут на штампу, или сообштавајут сојузнии собранија, чтоби уносити у њиова издања (Орфелин 1768: 7).

Део реченице „патриоти, који љубет ближњега како собственују ползу“ је парафраза божје заповести „Љуби ближњег као самога себе“, у којој је синтагма „самог себе“ замењено са „лична корист“, а могло је уместо „самог себе“ и „своје користољубље“ а да се смисао реченице не промени. Синтагма „некористољубивије патриоти“ може се заменити са „човекољубиви патриоти“ или „општеполезни“ а да се смисаоно задржи иста карактеризација.

Орфелин је у наративи апстрактним појмовима имао могућност ширег избора појмова из скупа еквиваленције за исказивање исте мисли. То је због њихове неодређености било могуће дати са малим степеном специфичних својстава. Као што је то уопште са терминима, или обичним речима, учесталост њихове употребе у различитим контекстима обрнуто је пропорционална одређености њиховог значења. Садржај појма човекољубља, на пример, није у основном значењу речи, у самом појму, већ специфичност његовог садржаја одређује општи оквир. Може се то сагледати поређењем садржаја појма човекољубља у хришћанској традицији са оним у просветитељској. Већ у *Старом завету* прва заповест, љубав према Богу, пропраћена је другом заповешћу „Љуби ближњег свога као самога себе“. У *Новом завету*, у коме се излаже хришћанска доктрина, ова повезаност добија јединствено место, једно без другог немогуће је. Дела ради ближњег су: помоћ, служење, милосрђе, и „да егда что в ближњем порочно увидим: исправити неотричајемса“ (*Иџика јерџолиџика* 1774: 153). Човекољубље у просветитељској идеологији има другачији облик активизма: материјална добротинства усмерена према потребама заједнице и деловање писаном речју на промену свести примаоца у пожељном правцу. Једним човекољубљем желе се створити хармонични односи у друштву дејством спољашњег ауторитета, а другим

скршити моћ постојећих ауторитета и променити социјални односи у друштву. Појам човекољубља је, као и други појмови високог степена општости, попут картонске кутије која се може пунити различитим садржајима. То на ужем плану показује разлика у садржају појма „опште ползе“ у просветитељским програмима Јована Рајића и Захарија Орфелина.

Кључни појмови у којима Рајић излаже свој просветитељски програм су божја промисао, закон хармоније у природи који се пресликава на друштво, и општа корист. Општи закон природе предписан од бога јесте опште сагласје и узајамност између природних ствари. Појам сагласје и узајамност варира изразима „согласје и взаимство“; „соплетеније и сојуз“; „взаимство же и дружество“; „взаимство и сојуз љубве“. Одсуство једног од два члана божанског закона води пропадању. Влага и сунце сарађују у расту биља, али ако дође до несклада и један елеменат изостане, биљка или иструне (одсуство сунца), или се осуши (одсуство влаге). Бог је човеку дао обличје које има да би схватио предписани божански закон: различити делови тела морају сарађивати да би функционисали, сваки несклад између њих води пропадању и самоуништењу. Тело човека и тело друштва исто су. „Какво убо биваеt междy телесними уди согласије и послушаније, таково должно и в членах сих: и тако општаја полза аште пала, востанет, аште колеблјетсја, укрепитсја, аште страждет, избавитсја“ (Рајић 1796: [17]). Сваки грађанин према својим могућностима услуге своје ка општој ползи приноси на тај начин што у друштву свако ради свој посао, земљорадник оре, војник ратује, судија по правди суди, владар мудро управља, пастир брине о пастви. Као што у човековом телу сваки део има од бога дату дужност, тако и у друштву глава је слична царској управи, очима прзорљиви министри и управитељи, други су слични ушима као судије, они који су слични рукама и ногама, потчињени су власти и слушају њену вољу. Општа корист састоји се у испуњавању дужности у друштву. Када свако добро ради свој посао мислећи на целину, од земљоделца, до грађанина или цара, нико није потчињен, јер се сви складно надопуњују. Да би то било могуће потребна је да сви имају „једну мисл согласившесја о општем“. Тако се „једномислије и сојуз“ повезују са општом добробити. Ово устројство дело је божанске промисли.

Штогод да појединац чини, а да није у складу са њим настаје „несогласие и нестроеније“. На овај начин Рајић је објашњавао историјске догађаје. Несагласност између војних успеха и постојање науке у унутрашњој управи узрок је пропадања владавине појединих владара из династије Немањића. Сагласност или несагласност између делова целине основни је принцип Рајићевог тумачења. Покретачки узрок писања *Истѳорије...* јесте „усердие и љубов к отечеству своему“, и „општа полза“. Једина намера и мисао која је прожимала сав његов труд који пред читаоца полаже јесте „вкоренити в род љубов и согласије, и обштеј ползе реченије, поучити же всјакому благодн-равују и честности... (укоренити у род љубав и сагласност, и речену општу корист, поучити се доброј нарави и честитости; Рајић 1794: [24]), да би у коначном постали добри хришћани.

Попут Орфелина и Јован Рајић као супротност општој користи наводи појам самољубља. Појам самољубља може се заменити са појмовима користољубља или личне користи, а општа корист човекољубљем а да се смисао не измени. Рајићев концепт опште користи ближи је хришћанском концепту човекољубља, него просветитељском. Подвођењем грађанског поретка под хришћанско учење, Рајићева концепција могла би се окарактерисати из два различита правца као модернизовано богословље или конзервативно просветитељство. Међутим, кроз читаво трајање просветитељства, однос између традиције и модерног јесте једно од проблемских подручја о коме се стално расправљало, и налазила различита индивидуална решења. Орфелин, као и касније Доситеј, задржавали су елементе традиције у новом на другачији начин.

Орфелинова концепција рада за општу корист мења социјалне односе, води ка изграђивању појма нације, изграђивању буржоаског грађанског друштва, последично разбијању феудалног поретка. У томе смислу његова делатност је револуционарна, као и већине просветитеља у сфери социјалних односа, док Рајић настоји уклопити надолазеће промене у систем хришћанског веровања и задржати у социјалној сфери бесконфликтно друштво хришћанског човекољубља, склада и узајамности. Рад за општу корист у зависности од концепције која му одређује садржај може имати и тако опречна значења као што је задржавање постојећих социјалних односа, или њихово радикално мењање.

Патриотизам у Орфелиновом речнику уз старо значење љубави према постојбини укључује и ново – љубав према своме роду, а да то није терминолошки раздвојено. Ново значење, љубав према роду, касније ће преузети термин народњаштво (национализам). Патриоту карактерише појмовима новог схватања: рад за општу корист, човекољубље и некористољубивост. Патриотизам је за Орфелина цењена и пожељна вредност: „некористољубиви патриоти“, „похвале достојним патриотом“, „дражајше наше патриоте“, „дражајши отечеству трудољубитељ“, „позивамо овоме препознатом делу и протче наше патриоте“. Проширивања значења, а да је при томе задржано и старо, показује изрицање похвале српском народу који је један од „наиспособњеши к сваким наукам, тако духовним и грађанским, како и военим, и к свим принадлежаштим до економии купчества и протч (Орфелин 1768: 8).“ Потом што за следећи број *Маџазина* тражи прилоге из „древности сербскога народа“. Појам патриотизма припада скупу еквиваленције са појмовима човекољубља, некористољубља и опште користи, мада као нов појам стоји сам за себе, и не добија смисао у низу противности. То је нов мотивациони појам за просветитељско деловање.

Појам напретка је вредносни треба-појам. Њиме се изражава веровање у развој друштва од нижег стадијума ка вишем, односно да је оно што долази после боље од онога што је било пре. Орфелин разматра напредак као последицу моралних својстава. То показује уводна белешка за први чланак у *Маџазину*. Часопис почиње прилогом о богоспознању, а намењен је васпитавању

младих. Када млада особа спозна бога „будет после савершено добрим Христианином, а когда он добри Христианин, то будет он и добри у обшестве Гражданин, кои не моежет, разве оно, что њему његово доброје Христианство, и потому честнаго человека должност напомињет делати, из чега *раждава се слава Божија, царски инѣрес, обшестѣву ѣолза, и дому њеѣову цвеѣушѣје блаѣойлучије или најредак* (Орфелин 1968: 17–18. Курзиви су моји).“ Орфелин из хришћанског морала изводи не само лични напредак, већ и друштвену корист, односно корист државне заједнице. На другом месту о напретку писао је у појмовима просветитељске моралистичке филозофије: „где самољубије первоје место имаде, или собственују ползу набљудавајут (мотре), тамо обшество не великому добру, да и ни каквому блгостојанију (напредку) надејати се може (Орфелин 1768: 9).“ Напредак настаје када се самољубље и лична корист замене човекољубљем и радом за општу корист. За Орфелина нема колизије између традиционалног морала утемељеног у вери, и нових појмова моралног понашања којима објашњава друштвени напредак. У првом случају напредак се остварује хришћанском вером, у другом се изводи заменом једних особина другим. Тада напредак описује као квалитативан, једно долази на место другог заменом схватања. Орфелин употребљава још један израз за напредак схваћен као квалитативан – исправљање. У белешци на крају *Маѣазина* о штампи *Еѣѣѣома* Дионисија Новаковића каже да је Висарион Павловић „стараније имао о исправљании клера своѣга“ (Орфелин 1768: 89). Исправити значи заменити једну особину другачијом.

На другачији начин Орфелин одређује напредак у науци. У првој реченици *Предисловија* каже се да у тадашњој Европи има толико пуно мудрих људи, колико их у прошлим временима до тада није било. Број је увећан због тога што су учени људи „несамољубиви“ и не одричу себи створити љубитеље мудрости сличне онима у прошлим временима. Напредак у науци приказан је као квантитативан, од мањег броја учених и љубитеља учености, ка већем.

То су два различита схватања напретка, квалитативни је атемпоралан, начелан, и немогуће га је емпиријски измерити. Настаје променом општег схватања које се као напредак види у односу на неку традицију, што значи да у некој будућности може бити незанимљив и замењен неким другим схватањима, па је отуда више субјективан, и релативан. Квалитет је ново схватање, а не нове чињенице. Насупрот томе квантитативан или кумулативан напредак оријентисан је на појединачну промену која се може избројати, па је ова врста напретка мерљива, и објективнија од квалитативног, мада и у наукама долази до промене општих схватања.

Квалитативна концепција напретка карактеристична је за сферу морала, филозофије и уметности, а квантитативна за науку, јер једно је шта ће се сматрати добрим а шта лошим, лепим или ружним, а друго је на објективнији начин мерљиво увећавање знања које се поступно одвија кроз време кумулацијом. У Орфелиновом схватању напретка карактеристична су два

момента: повезује га са моралним особинама, а разлику између квалитивног и квантитативног схватања, које се у његовим исказима мешају, као секундарну, или небитну. Друго, нова схватања повезује са традицијом. За Орфелина нема опреке између хришћанског морала и просветитељске моралистичке филозофије. Ново не поништава старо, већ се повезује, односно додаје.

Појам напретка изражава се већим бројем различитих израза: успевати, изменити, променити, побољшати, благостојањије, савршенство, благостројеније, веома често описно без термилошког именовања, као природан развој у коме они који долазе после знају више од оних пре, да после варварства долази цивилизација, итд. Са појмом напретка повезан је појам савршенства, веома чест у Орфелиновом речнику. У Књизи постања (1: 26, 27): писало је. „По том рече Бог: да начинимо човјека по својему обличју...“ Ово место било је још од средњег века коментарисано. Човек је као бог, у свету у коме постоји он му је сличан, и од њега му је дато да њиме управља. У просветитељском хуманизму поставља се захтев за човековим савршенством у свему што чини. Бог је људима дао своје обличје и од њих се тражи да све особине које су му од њега дате развија до савршенства. Појам савршенства распрострањен је и код других српских просветитељских писаца. Пример је Доситеј Обрадовић који је писао да људи настоје „божји подражатељи бити и толико колико ограничество наше нам допушта њему уподобити се (ДОСИТЕЈ 2007: 62).“

Инструментални карактер имају појмови језика и образовања. Орфелин полази од описа ситуације, школа је мало у односу на потребе, по једна гимназија у Новом Саду и у Сремским Карловцима. А једна школа је „*unus nullus*“, због чега предлаже концепт образовања изван школског система књигом и часописом. Тиме би се остварио циљ просвећивања нешколованих. Образовни програм какав Орфелин излаже нов је. Уместо стицања знања из једне области усмереним читањем књига исте врсте што изискује пуно времена и скупо је, стицање знања из различитих области читањем кратких и јасно написаних чланака, што је брже, и економичније. Сви наведени елементи: кратко, јасно, временски брзо и финансијски приступачно, осмишљени су као средства за постизање циља. Орфелин описује разрађену стратегију деловања засновану на психологији потенцијалног читаоца: изазивање знатижеље, достава поштом, разноврсност прилога итд. Фактор времена треба издвојити: промена се настоји остварити у што краћем временском року, а то ствара и ограничења. Тиме се не развија наука, већ стиче образованост која има потребну ширину, не и дубину. Орфелин, заговорник концепта брзе промене, истиче значај науке.

Орфелин разликује „учене људе“ који увећавају знања од просветитељских писаца које именује као некористољубиве патрипоте, оријентисане на просвећивање непросвећених. И једни и други пишу на разумљивом језику и користе форму „сојузни собранија“. Разлика је у типу користи, једна је општа, теоријска, док је друга више прагматична, усмерена на промену

животне стварности. Његов став видљив је у следећим формулацијама: „мужи садашњег времена, старају се не само за процветеније школ и високих наук, које служет обштеству во опште, но и ради сваког особено, то јест, ради сваког од оних, који не могли бити у школах, ... (људи садашњег времена старају се не само за процват школа и високих наука, које служе друштву уопште, већ и ради сваког посебно, то јест ради сваког од оних који се нису могли школовати; Орфелин 1768: 4).“ У следећој реченици Орфелин наставља: „К произведенији такове опште и особене ползе, употребљени разније и налаксије средства... (Орфелин 1768: 4)“ и даље образлаже потребу писања на сваком разумљивом језику. Овде се разликују високе науке од образовања као два напоредне активности. Високе науке окарактерисане су изразом „служет обштеству во опште“, а образовање књигом је „ради сваког особено“, у другој реченици разликује их као општу и посебну корист (општа и особена полза). Став о разлици и односу између научне и образовне делатности као општег и особеног на конкретнији начин објашњава следећи одломак из Орфелинове Историје славних дела Петра Великог. Наиме, Орфелин је безлично историјско приповедање прекидао залажењем у свест својих јунака и саопштавао ток њихових мисли; користио се литерарном техником у приповедању историје. Тако се Петар Велики на крају живота сећа своје младости и боравка у Холандији 1717. Тада је слушао у разговорима са људима који су се бавили истраживањима о њиховој жељи да сазнају да ли се на североистоку континенти Азије и Америке спајају, јер због леда експедиције нису успеле отићи довољно далеко да утврде њихов просторни однос. Закључио је да такав проналазак Русија најзгодније може учинити, због тога што се њене границе пружају до тих области.

И мада се он није могао надати да ће тиме за свују државу и народ стећи посебну корист (особливој ползи) : ипак као херојски дух у општој користи (општеј ползе) налази и своју, овај монарх решио је да спроведе у живот поменуто истраживања“ (Орфелин 1970: 369, II).

Тежња ка теоријском облику знања карактеристична је за прошло време које се оспорава. Мада је самог себе сматрао патриотом који практичним радом делује на промени стварности, на другачији начин је вредновао теоријску мисао него што је то уобичајено код просветитељских писаца оријентисаних на деловање. Тако, на пример, Доситеј Обрадовић писао је: „Воопште и истинито, утврђава се да теорија, то јест смотривање без практике, сиреч без искуства или дејствија, никада не може савршена бити (Доситељ 2007 : 29).“ Кључне речи су пракса и дејство. За Орфелина теорија и практичан рад једнако су корисни и потребни. Схватање о њиховом међуодносу исказао је речима: „херојски дух у општој користи налази и своју (гхеројској дух в општеј ползе находит и своју).“ На разликовању учених, и оних које треба тек образовати, Орфелин је изградио две варијанте употребе славеносрпског језика, за учене оријентисаног више на руски књижевни језик и словенизирани српски говорни језик за нешколоване. Настајао је имати оба слоја публике за читаоце *Маџина*.

За Орфелина је карактеристично да оно што је у односу на њега спољашње, што преузима, преобликује према сопственим схватањима, па тако не одбацује хришћанску традицију, нарочито у сфери морала, већ је повезује са просветитељском филозофијом морала утемељене у разуму. Оријентацију на теоријско знање из традиције повезује са прагматичним циљевима просветитељског деловања образовањем. Није попут револуционара сматрао да све што је било пре треба варварски порушити и почети од почетка на новим основама, већ од старог задржава оно што је по његовом уверењу вредно да би га инкорпорирао у остваривању циљева новог времена. Отуда Орфелинов начин мишљења карактерише комплексност, а мислити комплексно значи управо то, у времену ломљења једног система вредности другим, у чијем изграђивању активно учествује, не одбацити у потпуности старо, већ оно што је у старом квалитетно, што заслужује да преживи, задржати.

3. ПАТРИОТИЗАМ. Орфелинова употреба речи патриота има слојевито значење. Патриотизам је рад за општу корист (польза опчая), а патриотима назива људе који пишу књиге општераумљивим језиком о различитим корисним материјама у циљу едукације. У *Прегсѿавци Марији Терезији* (1778) Орфелин већ у првом обраћању царици одређује себе са два израза, као „добронамерног патриоту“ и „добронамерног националисту“. Патриота је јер воли земљу у којој се родио и у којој живи, а националиста је јер воли свој народ. На другом месту истог увода каже за себе да је „веран патриот српске нације“, тј. веран домољуб српске националности. У својој последњој објављеној књизи, пред крај живота, у *Вечийом календару* назваће себе патриотом, као и све оне који раде на културном уздизању нације. Реч патриота значи: 1. Онај који ради на културном уздизању заједнице без личне користи; 2. Љубав према домовини (земљи у којој живи); 3. Љубав према своме, српском народу. Љубав према отаџбини и љубав према своме народу нису се узајамно искључивали.

Тешкоћа са одређењем садржаја појмова патриота и националиста је у њиховом променљивом значењу. Док је појам патриота углавном јасан, нови појам народа, тј. нације, кроз време се испуњава различитим садржајем, сужава и шири, тако да се на крају свога развоја не може објаснити само једном реченицом. Појам патриоте повезан је са простором, местом рођења или живљења, или са државом у којој се живи, или све то заједно, а реч нација (народ), и националист (народњак) мења свој садржај према критеријуму по коме се одређује интегративни фактор који повезује ширу групу људи неовисно о месту пребивања. Шта ће се назвати народом (нацијом) одређује се на различите начине: у феудалном систему према социјалном и политичком положају (plebs), потом према религијској припадности, језиком који говори, етничким пореклом, комбинацијом ових елемената у различитом хијерархијском односу. То је разумљиво из употребе ових појмова код других српских писаца XVIII века.

Павле Јулинац у *Предисловију к читанељу* књиге *Крајкоје введеније в Историју происхожденија славено-сербскога народа* (1765) дефинисао је Србе пореклом и језиком: „Праисходјат они (Срби) от Славјан, их же језиком говорјат, и Славено-Сербским нарицајутсја“ (Јулинац 1765: [15]).“ До дубоко у XVIII век овакво самоименовање као „Народ Сербо Словенски“ или „Славено Сербски народ“ присутно је паралелно са „Сербски народ“.

Јован Рајић је за *Историју... у опсежном Предисловију к љубитељу историји за Историју...* (завршена око 1768, об. 1794–5 у четири тома) одређује српски народ пореклом и језиком. Реч род употребљава у два значења, једно је род словенски, за означавање словенског порекла, а друго је род српски за означавање припадности ужој етничкој заједници. Српски језик („матерњи дијалекат“; „дијалекат сербски“) настао је из општесловенског, као и други словенски језици, чешки, пољски, руски. У односу на своје савременике, Јулинца и Рајића, у одређењу појма националног идентитета Орфелин је ближи следећој генерацији просветитељских писаца.

Највећа новина Доситејевог *Писму Хараламџију* (1783) није у дефинисању нације родом (заједничким етничким пореклом) и језиком, то се јавља пре њега, већ истицање надређености језика као идентитетског знака религији. Ово је битно због тога што је публика коју Доситеј претпоставља, за коју пише, говорила истим језиком али је припадала различитим конфесијама. Религију као елемент националне идентификације, на којој се такође базира изградња националне свести, Доситеј је искључио. Овакво одређење постало је могуће у позном XVIII веку због напретка науке. Прве научне класификације словенских језика указале су да народи који себе различито називају, и различитих су конфесија, имају заједнички језик и етничко порекло. Доситеј је то знао из личног искуства. Доситејева дефиниција народа је да су то сви они који говоре истим језиком и истог су етничког порекла, без обзира на начин самоименовања и конфесионалну припадност.

Доситејево *Собрание* пружа више грађе за разматрање односа појмова патриота и националиста. Под термином патриоте разликује два садржаја. Нижи облик патриотизма састоји се у томе „да је свакоме место рожденија и воспитанија милије него сва друга на свету; ово је опште и природно и бесловесним животињам“ (Доситеј 2008: 60).“ Виши облик патриотизма проширује се са места рођења и државе, на љубав према роду (исто етничко порекло), и народима који говоре истим језиком, такав патриота „љуби и загрља целе и многочислене народе који су истог рода и језика, и честократ жртвује своју сопствену корист и драговољно исти живот свој за ползу и за благополучије једнородних својих“ (Доситеј 2008: 60). Оно што Доситеј одређује као вишу форму патриотизма, интерферира са значењем које му даје Орфелин.

О једном новом аспекту језика писаће Доситеј у есеју *О укусу* (*Собрание*, 1793). Мада у њему расправља о општим питањима, није писан као расправа о одређењу тог појма, циљ је другачији: „Ове је беседе поглавито намереније о укусу у лепим списанијам неко изјасненије дати, зашто од

овога једне целе нације начин мишљења, или добар или зао, производи (Доситеј 2008: 116).“ Укус је естетски принцип који треба постати основ комуникације и главно мерило друштвеног, и политичког живота. Доситеј о језику размишља као о форми уметничког изражавања, не одричући му тиме социјалну функцију, већ настоји дати упутства за виши степен развоја у коме се тежиште са онога што се жели рећи, преноси на питање како то рећи. Језик се не обликује само према прагматичном начелу разумљивости, нити је само знак националне припадности, већ се обликује и према правилима доброг укуса.

У предговору за *Собраније* Доситеј ће поводом преласка пештанске ћириличке штампарије у посед Новаковића писати да се „наша национална типографија под управљенијем доброжелателног ...националисте наоди“ и да је то „всеобште полезно дело“. У овоме контексту реч националист значи онај који воли своју народност, а ту љубав исказује тиме што је културно уздиже (опште корисно дело). Према томе за Доситеја националиста је онај који ради за опште добро своје нације, тј. на уздизању народа у области културе. Доситеј, као и Орфелин, није у разумевању појма нације или патриотизма отишао даље од културног уздизања.

Семантички помак у одређењу нације пореклом и језиком свођењем само на језик, јавља се код једног другог просветитељског писца, Емануила Јанковића. На завршетку *Пролога* за превод Голдонијевој комедије *Терјовци* (1787) писао је: „А што нисам писао у словенском, нег у материним језику, то ће ми сваки опростити кад помисли да ја нисам Славјанин, нег Србљин; и да не пишем за Славјане, нег за Србље (Јанковић 2008 :11).“ За разлику од Орфелина, и Доситеја, другачијим садржајем испуњава појам нације. Он тврди да су Срби народ који има свој посебан језик по чему се разликују од осталих Словена. Практично се одваја, осамостаљује, од традиције одређивања националног идентитета словенским пореклом тако што га утемељује у говорном језику. После Доситејевог одвајања религије од националног идентитета, Јанковић чини даљи корак одвајањем језика од словенске основе њеним сужавањем на српски говорни језик. Циљ Емануела Јанковића исти је као Орфелинов или Доситејев, преводити и писати књиге на српском језику ради моралног и интелектуалног изграђивања народа. Општу корист и националну корист стапа у један појам. Националиста је онај који ради за „општеполезну националну ползу“ (Јанковић 2008: 116). Појам опште ползе не употребљава се у неодређеном, општем смислу, већ се своди на „националну ползу“. Идентитет се не повезује са појмовима вишег реда, а просветитељска пракса са универзалистичким становиштем.

Нов моменат развоја појма народа било је његово повезивање са националном државом. Први пут се такав теоријски образложен став јавља у документима темишварског Црквено-народног сабора 1790. На темишварском Сабору, на коме је учествовала готова сва тадашња интелектуална елита, без Доситеја и Јована Рајића, црквена јерархија заступала је став, заједно са малобројним племством, да привилегијална права треба уклопити у нови

законодавни систем. Насупрот ње грађанство, војни сталеж, и парохијално свештенство, залагали су се за издвајање посебне територије на којој би живели Срби, њоме управљали, доносили законе, и свој устав. Њих је мањинска, противна страна, називала националистима („ревњиви народњаци“). У елаборацији захтева поднетог Сабору писало је да се народ који државне власти називају илирским народом није тачан: „по садашњем стању његовом можемо га ми само као народ у идеји представљати, почем он своју сопствену територијалну организацију нема... није у стању народно своје биће утврдити, као што не може ни крв у туђем тјелу да дејствује (Гавриловић – Петровић 1972: 417–418).“ Зашто су Срби у 1790. години „народ у идеји“? Јер немају под својом управом територију на којој ће живети. Овде се, у поређењу крви и тела, разликују *народ* и *држава*. У једном другом документу, који је Сабор упутио Леополду II поставиће се захтеви усредоточени у два пункта, то су: „1. У обезбеђењу цркве своје; 2) У обдржавању моралног тела које овај народ укупно сачињава.“ У експликацији другог захтева писало је: „Да овај народ као народно тело више на развалине него на компактну масу наличи. Ово је морало неопходимо сљедовати почем у самој природи ствари лежи да је за народну конзистенцију потребно своју посебну област имати и за прављење ове сопствена надлежатељства установити (Гавриловић–Петровић 1972: 257).“ То је нова дефиниција појма нације/народа: заједница људи које повезује исто етничко порекло, употреба истог језика, и омеђена територија на којој живе. Територија није сама себи циљ већ средство очувања („обдржавање“; „конзистенција“) моралног тела које својом укупношћу народ сачињава. Тиме је појам нације заокружен, односно доведен до краја свога развоја. Идеја један народ – једна држава, тековина је европске просветитељске рационалистичке мисли која је увела начело по коме један народ живи у једној држави, тако да они народи чији се делови налазе у више различитих држава имају право разбити их ради оснивања свог народног тела. Колективни идентитет није се више изражавао као до тада само кроз веру, језик, или порекло, већ кроз идеју националне државе.

У завршној фази развоја историјског просветитељства настоји се превазићи расутост већ хомогенизованог народа окупљањем на једној територији на којој ће живети по законским уредбама које ће сам доносити. Ова завршна идеја има два аспекта, један је општи, а други условљен посебним околностима. Препознаје се општа идеја када се тражи национална држава, она је после француске револуције у Европи нарочито популарисана, колективни идентитет није само етничко порекло и језик, већ га гради и заједничка партиципација у раду система. Са друге стране у конкретним историјским условима говори се о јединственој територији као начину очувања нације („конзистенција“). Промена је значајна, од Темишварског сабора носилац друштвеног развоја у идејној сфери је грађански сталеж. Тему угрожености цркве од уније, процесом секуларизације заменила је тема угрожености народа због немања своје државе.

Појам народа еволуира од феудалног појма плебса, социјално ниско позиционираног и без политичких права, ка народу као конститутивном елементу државе. То је био дуг процес који је, што се тиче великих европских народа, окончан Берлинским конгресом 1878. У том дугом процесу мењала су се елементи на основу којих се одрђивала национална припадност, од религије, ка етничком пореклу (род), језику, и државној територији.

Српски патриотизам или национализам у XVIII веку има унификацијски карактер, његова суштина је у превазилажењу регионалних разлика формирањем колективног облика свести који до тада историја није познавала. Претставља прву етапу изграђивања националне свести. Код већине писаца, као код Орфелина или Доситеја, не надилази хуманистички идеал културног изграђивања нације.

4. ЈЕЗИК И СТИЛ

4.1. ЈЕЗИК. Три су питања о којима су просветитељски писци стално расправљали: којим језиком писати? за кога? и зашто? Одговори су у начелу били исти, а решења различита. Најважнији је циљ, према њему су се одређивала средства, а то се сводило на питање језика, јер су одговори на питања за кога писати и зашто садржана једна у другом. Ако је циљ културно уздизање сталежа који је у феудалном систему био друштвено-политички непостојећи, онда је питање избора језика било условљено изградњом комуникацијског канала за преношење садржаја којима се желело деловати на промену народне свести. Општи оквир ових настојања била је просветитељска идеологија промене друштвених и социјалних односа, прелаз са феудалног на буржоаски систем настао уздизањем грађанског сталежа, што је означило почетак модерног доба у коме живимо. Идеолози су били свесни да се револуционарна промена не може извршити само ослонцем на грађанство већ да се у тај процес морају укључити нижи друштвени сталежи, а да би се то десило било је потребно радити на њиховој едукацији. Језик је у историји тада добио улогу стварања новог, модерног света. Био је инструмент културне унификације што је била прва етапа у изграђивању националне колективистичке свести.

Нису сви учесници промене били свесни крајњих исхода, односно крајње инстанце ка којој воде историјски процеси у којима су активно учествовали, били су руковођени општим хуманистичким начелима, идејом напретка, опште користи, универзализма, идеала братства свих народа који припадају човечанству. Постојао је идеализам и занос за стварање новог света другачијег од феудалног, хуманијег и слободнијег, који ће бити усмерен према појединцу. У том контексту процес изграђивања књижевног језика у српској култури на подлози вернакуларног био је поступан, мада је од почетка схватан као део идентитета, оваква његова функција није одмах, барем не преваходно одмах, схваћена као примарна, више је био средство остваривања програмских циљев чији се хоризонт завршавао на хуманистичким идеалима.

На изборе језика нису утицала само индивидуална решења, већ и специфичне историјске околности. Тако је избор богослужбеног језика био условљен, или ограничен, захтевом који је одмах по пресељењу у аустријско царство постављен цркви – прелаз на унију, употреба латинице, и народног језика. Употреба народног језика у цркви, на чему је инсистирала држава, схватала се као прихватање уније. Због тога се могло десити да супротно препорукама *Реџламенија* Петра Великог у коме се тражила употреба народног језика у цркви, уведе рускословенски у време када је у руској цркви увођен народни језик. То није била препрека употреби народног језика у световној књижевности. У томе смислу карактеристичан је став Јована Рајића. Док је општесловенски језик цркве и црквене књижевности, писао је Рајић у четвртом поглављу *Историје*, дотле се „простоје наречије, или дијалекат сербски в светских дела употребљајетса (Рајић 1794: 43).“ Отуда Историју пише „на матерњем дијалекте исторически в кратце (Рајић 1794: *Предисловије*, [19]).“ Такав избор „матерњег дијалекта“ за књижевни језик световне књижевности био је акт секуларизације културе. У пракси Рајићев „матерњи дијалекат“ био је славенизирани говорни језик.

Одвојено виђење језика цркве, и језика световне књижевности, присутно је и код Орфелина. Он разлику између два језика продубљује разликом у писму, у цркви се употребљава китњаста ћирилица, а он по угледу на азбучну реформу Петра Великог своје књиге штампа грађанском, геометризованом ћирилицом. Јасно их терминолошки разликује као духовне и грађанске науке, књиге грађанске провенијенције назива још и политичким. Одвојено виђење две области, религијске духовности и нове грађанске културе нису у његовој свести постојали као супротстављене, чак ни као напоредне, већ као повезане и надопуњујуће. Доказ за то нису само експлицитни искази, већ и пракса. Орфелин у *Буквар* уноси обе азбуке, како би деца могла читати и духовне, и световне књиге. Световна култура укључивала је у себе и религијску духовност, тиме и једну писменост, и лингвистичку културу која је подразумевала познавање два писма и два језика. Усвајање грађанске културе, њених наука, и уметности, није значила одбацивање језика и писмености традиције, већ налажења њене функције у новим културолошким условима.

Док је рускословенски језик био кодификован, са израђеном граматиком и речником, у црквеној употреби адаптиран на фонетски ситем српског језика, световни књижевни језик требало је тек изградити. Постојало је схватање да језик књижевности треба бити различит од говорног, али ни неразумљив учени, већ нешто између једног и другог. Ако не као самосвесно теоријско опредељење, такав став на почецима изграђивања језика световне књижевности формирао се кроз примере праксе изграђивања књижевног језика других народа. У изграђивању језика српске световне књижевности Орфелин је пошао од модела по коме је грађен руски књижевни језик. Руски грађански књижевни језик започиње се изграђивати у петровском периоду (од краја XVII до приближно 1730) тако што су писци стварали нови стил

уношењем речи и конструкција руског говорног језика у стари рускословенски књижевни језик XVII века. Рускословенски језик био је затворен систем, са израђеном граматиком и речником. Нови руски књижевни језик био је отворен систем који се изграђивао да би тек у пушкинско време тај процес био завршен. Орфелин није могао поступити на аналоган начин у потпуности јер је српскословенски био заборављен због прекида културног континуитета. Из историјских разлога није постојала могућност континуираног коришћења револуционарног изума какав је преса, па је језик остао затворен у манускриптима. Уместо њега Орфелин је узео за основу руски књижевни језик који се тек изграђивао, и у њега уносио српски говорни. То је био програмски став, да би се књижевни и некњижевни садржаји *Маџазина* могли разумети: „постарати се хоћемо ми они сочињенија, која ради сербскога којег читатеља покажут се по реченим невразумитељни, *ио сербски уйрављаји*“ (Орфелин 1768: 16). У нестандардизован грађански руски језик (мешавина рускословенског и руског говорног) Орфелин је уносио својства српског говорног језика. Могу се уочити три поступка: посрбљивање руских речи, словенизирање српских, паралелна употреба и руских и српских речи. На пример, у тумачењу речи „шчастије“ у фусноти текста каже: „Шчастије јест реченије славено-росијскоје, и по сербском у јест то, што срећа: ми у настајаштему делу будемо и једно и дугоје реченије употребљавашти (Орфелин 1768: 30).“ Колико је Орфелин смишљено радио на стварању новог књижевног језика показује и његов лексикографски подухват, несачувани рукопис речника славеносрпског језика са преко 4000 речи.

Нови језик артикулише новим писмом, црквену ћирилицу замењује грађанском са словима геометризованог облика, али петровску реформисану азбуку мења у два правца, коригује преузето и уноси нове словне знаке: задржава у писању старо слово „јат“ које је петровском реформом било избачено из употребе, а уводи графем *ћ* за гласове *ћ* и *ђ* који не постоје у руском језику. Када се *ћ* чита као *ћ* стављао је меки, а када се чита као *ђ* стављао је тврди полуглас. Дакле: *ћъ* = *ћ*, а *ђъ* = *ђ*. Тај графем доследно је користио у *Славено-сербском маџазину* у српским речима, нпр. у *Предисловију*: *смотрећи* (словенизирана српска реч); *читаюћи*; *изићи*; *презираюћи*; *внимаюћи* (посрбљен словенизам); *хоћемо*; *хоће*; *већ*; *тврће*; исто тако у поезији, и осталим својим списима.

Орфелинов језик неистражен је, овде се разматра из перспективе његових програмских ставова у најзначајнијим књижевним остварењима: песмама, *Славено-сербском маџазину*, и *Историји*.

Поезија у Орфелиновом раду има хронолошки примат. Његове први радови религиозни су панегирици на рускословенском језику. Тај језик је предавао као магистер у основној школи при новосадској гимназији. До промене долази 1762. када прелази на српски говорни језик прожет словенизмима. То је у литератури запажено: „После *Тренодије*, Орфелинове песме писане су језиком који је био – иако не сасвим ослобођен утицаја и облика рускословенског и руског – у приличној мери близак говорном српском језику

тога времена (Донсон 1966: 143).“ Тако се у Орфелиновом књижевном језику разликују, условно речено, два „језика“ односно два типа односа руског књижевног језика и српског говорног. Језик који је оријентисан на руски књижевни, и језик који је оријентисан на усмени говорни, или, као што је то већ у науци пракса, језик коме је основица руски, и коме је основа говорни српски. Да таква разлика у употреби постоји, јасно је из језичког стила чланака *Славено-сербској маџазина*. И без систематски проведене анализе, може се уочити да у *Маџазину* постоје две врсте текстова, онако како Орфелин и тврди у предговору да ће бити, више на једном него на другом језику. За илустрацију оријентације на говорни језик могу послужити следеће реченице:

Служећи (српски) долгоје (руски) време (ср.) на војни (р.), научио се ја (ср.) многому, что (р) теби (ср.) равним (с/р) начином знати треба (ср.). Све ово ја теби (ср.) хођју (словенизирана српска реч) открити и показати, како ти у (ср.) сваких случајих (словенизиране српске речи) у будуштем твојем састојанију (р) теби потрефити се (ср) могућ (р), искусно и разумно поступићи можеш (ср) (Орфелин 1768: 29–30).

Пример оријентације на руски језик:

Потом размотрим всја в мире сем битија, и нине суштаја благочестија, или закони, кроме Христјанских исповеданија: сушт же следујушчаја. 1. Јазическоје многобожије бившеје до Христова пришествија во всем мире, кроме јединих Јудеи, таково и доселе в неких јест Индии страних обретајштесја хотја не многа (Орфелин 1768: 22).

Док претходни текст садржи практична упутства за живот, и намењен је онима који тек требају стећи образовање, други је теолошка расправа Теофана Прокоповича намењена образованој публици; садржи апстрактну терминологију као сушт, суштаство, битије, вешт, итд. Језик је обликован према публици којој су намењени текстови.

Језик Историје живота Петра Великог је по интенцији славеносрпски на подлози руског књижевног језика XVIII века са србизама, и словенизираним српским речима. Претпостављена публика био му је образовани српски грађански сталеж. То показује обраћање српском читаоцу у предговору: „Уосталом колико сам могао, старао сам се да пишем таквим стилем, који је разумљив Српским народима“ (Орфелин 1970: 26, књ. I). На другом месту: „Да бих задовољио радозналост српског читаоца, прилажем овде његов говор од речи до речи...“ (Орфелин 1970: 275, I). Лексику која је по претпоставци за српског читаоца неразумљива, објашњавао је у самом тексту: „И целовали [су] полу (по Сербски: skut хаљине)“ (Орфелин 1970: 231, I). На другом месту Орфелин сопствени превод српске изреке у угластим заградама тумачи на српском: „когда не ја, то не и ти [кад нисам ја, нек ниси ни ти]“ (Орфелин 1970: 79, II).

Постојало је и настојање у супротном правцу, да текст буде разумљив и руском читаоцу. У другој књизи Историје Орфелин наводи песму о Петру

Великом на српском језику. Због тога у фусноти објашњава употребу графеме ћ позивајући се на свој *Буквар*, а потом наводи руске еквиваленте за речи које су различите. Орфелин је пишући књигу настојао текст језички приближити, колико је то било могуће, и српском, и руском читаоцу. Извесна двојна тежња као да је видљива већ на насловној страни где се неодређено каже да је књига написана на „славенском језике“. Руски истраживачи окарактерисали су језик књиге као руски књижевни језик XVIII века (Станишич 1981: 173). Запажани су србизми, односно славенизиране српске речи, што је тумачено недовољним познавањем језика (УЊБЕГАУН 1995: 60–61). У језичком обликовању ове књиге Орфелин је настојао постићи двоструку разумљивост, и за српског и за руског читаоца, имајући у виду њену тематику и потенцијално заинтересовану читалачку публику. Отуда су у тумачењу језика његове књиге могућа два становишта, као руског са грешкама, или као славеносрпског са наглашенијом интенцијом према руској основи него у другим текстовима.

Орфелинова употреба славеносрпског језика оријентисаног на руски, и славеносрпског оријентисаног на српски говорни језик, може се тумачити као два различита стила. Употреба два стила није условљена реторским класификацијама, већ усмереношћу на различиту публику: када пише за школоване а када за оне које треба образовати, за грађане или за народ. Једна врста деловања усмерена је на образовање нешколованих, а друга је схватање да треба развијати интелектуални ниво знања. Ову разлику Орфелин је изразио на једном другом нивоу расправе формулацијама „опшетсво во опште“ и „свакому во особ“, као општу и посебну корист.

За Орфелина се може рећи да је створио своју индивидуалну норму језика. Он дели језике на сакрални рускословенски са црквеном, и световни славеносрпски са грађанском ћирилицом. Славеносрпски дели на две варијанте, односно стила, према публици којој се обраћа, образованој, или оној која се образује. Његов избор да се српски књижевни језик гради на подлози сродног словенског који има литерарну традицију уношењем српског говорног језика, и да се као писмо тог језика користи грађанска ћирилица, имао је следбенике и даљи развој све до реформе Вука Стефановића.

4.2. Стил. Истраживачи језика српских писаца XVIII века запажали су условљеност употребе говорног језика поступцима уметничког обликовања текста, и претпостављене публике којој је намењен. Тако Александар Младеновић у разматрању начина употребе два основна језика Јована Рајића, говорног и црквенословенског, закључио је, и то на више места варирао, да „у зависности од намене писаног састава један или други језик долазио је у први план“, и даље „Дакле, чистота Рајићевог језика у зависности је од карактера писаног текста и његове намене (Младеновић 1964: 153).“ То су два кључна елемента, карактер текста (жанр, тематика), и претпостављена публика којој се обраћа. Томе треба додати још два. Први је реторика која је различитим деловима свога учења о стилу утицала на уметничко обликовање

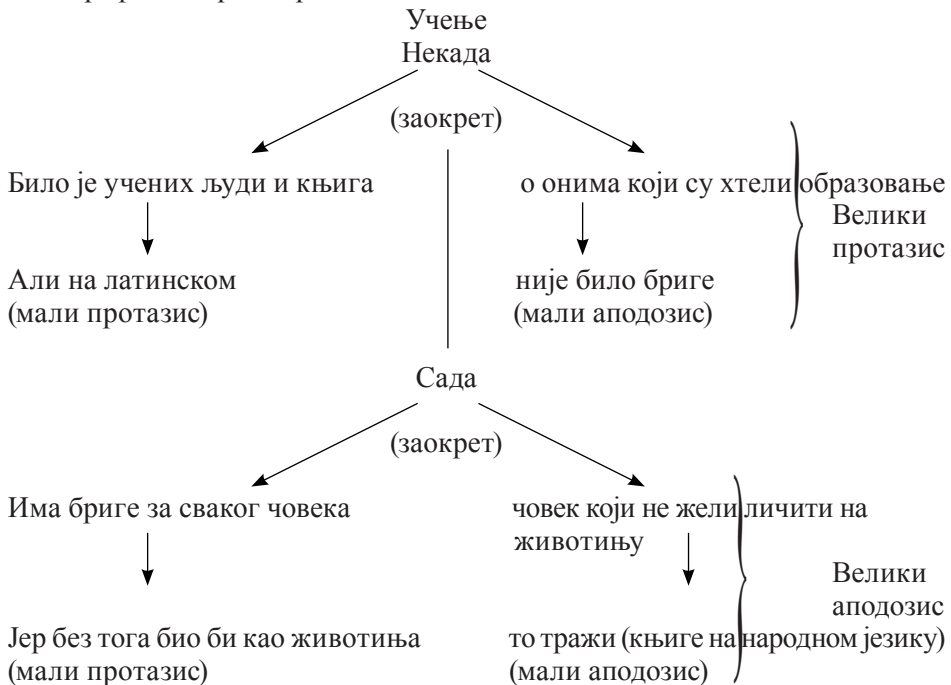
књижевног текста. На првом месту то је учење о три стила, ниском, који је неукрашено приповедање о догађањима, средњи или цветни који је украшен и треба да пружи задовољство, и високи који треба да покрене емоције због чега се користи посебан избор стилско-језичких средстава. Томе треба додати учење о конструкцији реченице, и њеној звуковној организацији. Други фактор у језичком обликовању текста било је индивидуално решење односа поменути три елемента: карактера текста (тема, жанр), публике којој је намењен, и реторских правила језичког изражавања. У томе времену нема чврсте језичке норме, већ је свако на индивидуалан начин решавао питање књижевног језика према сопственим схватањима, али избор језика није схватан само као средство остваривања ванјезичких циљева у друштву, јер у књижевном делу то је и питање уметничке стилизације. У XVIII веку влада поетолошко начело класицистичког миметизма, и схематске примене реторских правила, па је тако Атанасије Стојковић у поређењу стила Јована Рајића и Доситеја Обрадовића први окарактерисао као високи (сублимни), а Доситејев као средњи или цветни (Флашар 2017: 227–228). Доситејев *Животи и прикљученија* написани су смењивањем ниског и средњег стила у нарацији. Тамо где приповеда о догађајима, као у епизоди са пољским прелатом у делти Дунава, његов језик ближи је говорном, а у деловима, као што је знаменити опис Хоповске долине, средњим или цветним стилем са пуно словенизама. Промена жанра може се реализовати и променом језика у тексту. Тако Атанасије Стојковић пише *Кандора* славеносрпским језиком, а уметнуте песме на рускословенском, као и осталу своју поезију. Григорије Трлајић се програмски залагао за културни развој на рускословенском језику, писао поезију тим језиком, али су две његове песме, *Руска зима* и *Завичајне радосици* уврштене у *Антологију старине српског јесничтва* Младена Лесковца оријентисане на народни, говорни језик. У овом примеру промена језика условљена је тематиком. Прва песма јавља се у писму са интенцијом дочаравања руске зиме, а друга се односи на доживљаје за време боравка у завичају. Јовану Рајићу у песмама са религијском тематиком и теолошким списима у првом плану је употреба рускословенског, а у световној језички је оријентисан на говорни језик. Његова употреба једног или другог језика условљена је поделом на црквену и световну књижевност. Другачија је ситуација са Орфелиновом поезијом. Његови почеци су повезани са рускословенским језиком, а од 1762. године језик његове поезије је говорни прожет, или оплемењен, словенизмима. Промена језика повезана је са променом публике којој се обраћао. Многобројни су фактори који утичу на језичко обликовање текста, као и индивидуална решења. Могу се сумирати, без претензија на целовитост : подела на језик световних списа и сакрални језик (Рајић); промена публике којој се аутор обраћа (Орфелин); прелазом са приповедања догађаја на описивање према начелу декорума (прикладности) мења се стил, тиме и језик (Доситеј); променом жанра, прелазом са прозног на стиховни облик изражавања (Стојковић); језик се бира према тематици, нижој или вишој (Трлајић).

Други ниво реторског утицаја на језик јесте употреба периодних реченица у прози и, ређе, у поезији. У Орфелиновом опусу по правилу такве синтаксичке композиције повезане су са исказивањем емфазе, или какве сентенциозне, оштроумне мисли; када се садржај реченог желео нагласити у циљу јачег деловања.

Узоран пример једне такве сложене периодне реченице налази се у предговору *Славено-сербској маџазина*:

Правда што и преже тога били високије училишта, било мудрих мужеј, коих учена дела и књиге не малу приносе ползу (протазис); аднако они служили онима, који подражавали им у високом учењу, да и то латинском језику, како то саме њиове књиге доказујут, а о онима, који училиштног млека, ако и желили, во за лишенијем нужднога средства, вкусити не могли, попеченија ни мало не било (аподозис) (= ВЕЛИКИ ПРОТАЗИС) : *а најпро-џив* тога мужи садашњег времена, старајут се не само за просвјештеније школ и високох наук, које служет обштеству во обште, но и ради сваког особенно, то јест, ради сваког от оних, који не могли бити у школах, да к знању наук великују охоту имут, разсуждавајући праведно, што без тога скоту бити природно (протазис), *а человек* свакога и наиподљејшег састојанија, јест ли скотам безсмисленним уподобити се нерад, тога конечно требујет (аподозис) (=ВЕЛИКИ АПОДОЗИС) (Орфелин 1768: 3–4).

Графички приказ реченице:

Реченица је четворочлана, са двоструким уписивањем ситаксичких кругова протазис-аподозис један у други. Грађена је на антиклимаксу, у првом делу реченица има два члана један са узлазном интонацијом (протазис) и један са силазном (аподозис) који у склопу целе реченице засноване на анти-тетичком заокрету у средини (некада : сада) функционишу као велики протазис. У другом двочланом делу реченице понавља се узлазно-силазна интонација, а тај део реченице у односу на први функционише као велики аподозис. Читав период је сложен, грађен је на паралелизму и поступном развијању мисли до њеног завршетка где је саопштена главна мисао.

Не залазећи у питање типологије Орфелинових периодних реченица, и њене функције у стилском обликовању текста, за ову тему битно је истаћи начелну разлику између синтаксе реторске периодне реченице и реченице говорног језика. Период је артифицијелна конструкција срачуната на деловање са многобројним правилима која намећу ограничења. Својом конструкцијом она је наспрам, или насупрот, синтакси реченице говорног језика. Мисао се подређује музици, ритму, и звучању (метричко-ритмичка или гласовна подударња завршетак кола), о њој се мисли као естетском феномену. Главна мисао је увек на крају, а саопштава се узлазно-силазним вијугавим кретањем мисли (због чега се назива и вртном), или дугим паратаксичким нагомилавањем кола и комата, са завршетком који је увек у антиклимаксу. Читалац мора памтити све што се у њој говори док је чита да би тек на крају схватио мисао. Насупрот томе у реченице говорног, природног језика, уобичајен је обрнути поредак, агенс је пре пацијенса. Развој синтаксичких композиција текао је од периодологије ка граматички природног језика.

У традиционалним реторикама постојао је посебан одељак под називом *compositio*, том речју означавања је вештина састављања речи у реченици према лепоти њиховог сазвучја. Јер, реченице не делују на нашу душу само својим садржајем већ и ритмом, па у нама може изазвати различита расположења. Сматрало се да значај звучања није на нижем месту од мисли у реченици. Реченични звучни склад могао се остваривати узвишеним изразима, речима из обичног говора, и мешовином та два. У томе поступку аутор се ослањао на свој слух, и осећај за лепо. У есеју *О укусу* Доситеј писао је: „У најлепшем периоду или стиху, нека се само једна реч одузме, или непристојно положи, сва се лепота порушаваља, и пријатност губи. У говорењу нејма човек довољно времена да припадљивително свој период измери и речи расположи; а у писању ово се може имати, зато ко се у овоме често запиње... ако ни с ким, барем са својим ушима могао је се совјетовати (Доситеј 2008: 118).“ Полагање и распоређивање речи није само у њиховом звуковном складу, већ и у вредности речи, семантици и пореклу. Орфелин је према овоме начелу грађења звуковног низа употребљавао речи шчастје или срећа, ничто и ништа, напредак и благостојаније, природа и јестество, као што је и Доситеј писао вешт или ствар, мерзост или мрзост, речи са или без гласа х, Опово или Хопово, оћу или хоћу (приређивачким поступком додавања слова „х“ у речима у којима према садашњим стандардима недостају у Доситејевим списима – нарушен је еуфонијски склад његових реченица). Граматич-

ка норма није постојала, већ реторска; то је подручје где се могу пратити кршења, одступања, индивидуалне интерпретације, или одбацивања норме.

Писци XVIII века имали су због ненормираности књижевног језика веће изражајне могућности и слободу избора од писаца после стандардизације књижевног језика. Имали су широк репертоар у избору лексике (словенска и српска) и синтаксичких композиција (периодне и слободне реченице), могли су се употребом партиципа изражавати колико у пасиву толико и у активу, могли су у уметничком обликовању текста поједине делове стилизовати на језички различите начине, оријентацијом на говорни, или руски језик. Због тога је већином тешко тачно одредити којим језиком заправо пишу, али то не би требало схватити као недостатак тог језика, или наших истраживачких моћи, већ као развојни историјски процес који као такав има аналогije у другим културама. Отуда би се могао предложити другачији начин вредновања и проучавања језичко-стилског развоја световне књижевности пре језичке стандардизације. Уместо што се језик писаца старијег периода посматра из перспективе коначног исхода, и оцењује према степену у коме је од њега удаљен или му близак, може се посматрати као креативно коришћење језичких могућности, и сагледати како су такве могућности оствариване: у чему поједини писци поступају на исти, а у чему на другачији начин од осталих, шта су типска решења, а шта посебни случајеви.

ИЗВОРИ

- Гавриловић, Славко, Никола Петровић (прир.). *Темишварски сабор 1790*. Нови Сад – Сремски Карловци: Архив Војводине – Институт за изучавање историје – Историјски архив ПК СК Војводине, 1972.
- Ишшка јеројолишшка, или философија нравоучишелнаја симболами и иријодобљении изјаснена*. Виена, 1774.
- Јанковић, Емануел. *Трјовци*. Прир. Мирјана Д. Стефановић према издању из 1787. Београд: Службени гласник, 2008.
- Јулинац, Павле. *Крајкоје введеније в исјорију ироисхожденија славено-сербскајо народа*. Венеција, 1765. САНУ; НБС; МС, Београд, 1981.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Совјетји здравој разуму. Слово иоучишелно јосјодина Георјија Јоакима Цоликофера. Ешшка*. Сабрана дела Д. Обрадовића. Прир. Д. Иванић. Београд: Задужбина Д. Обрадовића, 2007.
- ОБРАДОВИЋ, Доситеј. *Собраније разних нравоучишелних вешшјеј. Мезимац*. Сабрана дела Д. Обрадовића. Прир. М. Стефановић. Београд: Задужбина Д. Обрадовића, 2008.
- ОРФЕЛИН, Захарија. *Славено-сербски мајазин*. Венеција, 1768. Нови Сад: Матица српска, 1960.
- ОРФЕЛИН, Захарија. *Исјорија о жишши и славних делах великајо јосударја имјерајшо-ра Пејтра Првој*. Венеција, 1772. Књ. I и II. Нови Сад: Прометеј, 2020.
- ОРФЕЛИН, Захарија. *Пејтар Велики*. Београд, 1970. Књ. I и II. Прев. З. Божовић и Д. Богдановић.

- ОРФЕЛИН, Захарија. *Прегсџавка Марији Терезији*. Нови Сад: Матица српска, 1972. Прев. С. Костић.
- РАЛИЋ, Јован. *Историја разних словенских народова, најйаче Болџар, Хорвајшов и Сербов...* Виена, 1794. Књ. I. Нови Сад: Матица српска, Орфеус, 2002.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- МЛАДЕНОВИЋ, Александар. *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- СТАНИШИЧ, Ј. *К љроблеме двуязычия и мнојязычия в лийтерайуре южных славян*. Зб. Многоязычие и литертурное творчество. Ленинград: АН СССР, 1981. Ред. М. П. Алексеев.
- УНБЕГАУН, Борис. *Почеци књижевној језика код Срба*. Нови Сад: Вукова задужбина – Матица српска – Орфелин, 1995.
- ФЛАШАР, Мирон. *Једна мейџорска каракџеризација Досиџејевој језика и сџила*. Изабрана дела Мирона Флашара. Том I. Београд: Филозофски факултет – САНУ – Матица српска, 2017.
- ЏОНСОН, Бернард. Неки видови песништва Захарија Орфелина. *Од барока до класицизма*. Прир. М. Павић. Београд, 1966.

Nikola Grdinić

PROGRAMMATIC VIEWS OF ZAHARIJA ORFELIN (I)

Summary

This paper analyzes the programmatic views of Zaharija Orfelin in the context of considering various, if not all, problematic issues he engaged with. These issues encompass moral philosophy, the relationship to tradition, the development of linguistic norms and the use of scripts, the development of encyclopedic writing, the construction of national consciousness, the influence of Christian tradition and Enlightenment rationalism, political questions of global governance within the national community, the status of art, especially literature, and the approach to changes in social relations in society. Orfelin's program is oriented towards community action and problem-solving in the present to achieve change. It is characterized by pragmatism, a wide range of issues he addressed, and individualism in finding solutions.

Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
grdinicn@eunet.rs

Примљен: 30. марта 2023. године
Прихваћен за штампу априла 2023. године